

จากศัตรูสู่มิตร : การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม
เพื่อพัฒนาแนวทางการจัดการหนี้สินของชาวนา

**From Enemy to Friend: Participatory Action Research
to Develop a Farmers' Debt Management Approach**

ปิยพร ท่าเงิน¹ / สุมาลี ไชยสุรารกุล² / ทิรส ทองเชื้อ³

Piyaporn Thacheen / Sumalee Chaisuparakul / Siros Tongchure

¹⁻² คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏจันทรเกษม

Faculty of Humanities and Social Sciences, Chandrakasem Rajabhat University

³ คณะเกษตรและชีวภาพ มหาวิทยาลัยราชภัฏจันทรเกษม

Faculty of Agriculture and Life Sciences, Chandrakasem Rajabhat University

Received: March 18, 2022

Revised: April 17, 2022

Accepted: April 22, 2022

บทคัดย่อ

การวิจัยมีวัตถุประสงค์ 1) ทดสอบการจัดการหนี้สินชาวนา 3 แนวทาง ลดรายจ่าย
เพิ่มรายได้ รวมหนี้ 2) ศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อความสำเร็จการจัดการหนี้สินชาวนา 3
แนวทางข้างต้น งานวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมต่อเนื่องระยะ 2
ผู้วิจัยใช้แบบสัมภาษณ์ สัมภาษณ์เชิงลึก และสนทนากลุ่ม มีนักวิจัยชาวบ้านร่วมจัดการ
หนี้สิน 5 คน โดยเลือกลดรายจ่าย 1 คน หารายได้เพิ่ม 1 คน รวมหนี้ 3 คน

ผลวิจัยพบว่า การเลือกแนวทางการจัดการหนี้ต้องพิจารณาศักยภาพและความเปราะบาง
ของครัวเรือน แนวทางลดรายจ่ายพบว่า รายจ่ายที่ลดได้เป็นรายจ่ายครัวเรือนมีจำนวนน้อย
รายจ่ายที่ลดไม่ได้เป็นรายจ่ายเพื่อการผลิตมีจำนวนมาก แนวทางการเพิ่มรายได้ ชาวนาที่
เลือกจบการศึกษาสูง อายุน้อย ดันตัว ชอบเรียนรู้ มีทักษะไอที แนวทางการรวมหนี้ ไม่
ช่วยลดหนี้ แต่ลดจำนวนแหล่งชำระหนี้และการเวียนหนี้ งานวิจัยนี้พบว่า ชาวนาไม่ได้
มองหนี้ในเชิงลบ เพราะสามารถใช้การกู้เงินที่รัฐและสถาบันการเงินจัดสรรผ่อนเบาภาระ

การเงิน เมื่อต้องการเงินสดหมุนเวียน ชำระหนี้ และใช้จ่ายประจำวัน ชาวนาจึงสามารถเปลี่ยนหนี้จากศัตรูเป็นมิตร และรักษาเศรษฐกิจเกษตรรายย่อยได้

คำสำคัญ: ชาวนา, หนี้สิน, การจัดการหนี้สิน, จังหวัดชัยนาท

Abstract

The research aims to 1) test the management of farmer debt problems using three approaches: reducing expenditures, increasing income, and debt consolidation; and 2) study the factors affecting the success of farmers' debt management in accordance with the three approaches. This research is a second phase and used participatory action research and employed the use of interviews, in-depth interviews, and group discussions among five community member volunteers. One person chose expenditure reduction, one chose additional income, and three chose debt consolidation.

The results showed that choosing a debt management approach requires consideration of the capacity and vulnerability of households. The expenditure reduction approach showed that the household expenditures could only be reduced by a small portion since most of the expenditures were for production investments. Farmers who chose the approach to increase income needed to have high education, be young and active, and have IT skills. The debt consolidation approach did not reduce the amount of debt but reduced the number of sources of debt repayment and debt flow. This research found that farmers do not view debt negatively because they can use loans allocated by the state and financial institutions to ease the financial burden. Therefore, farmers can turn debt from an enemy to a friend and maintain the farmer's small agricultural economy for a long time.

Keywords: farmer, debt, debt management, Chainat

บทนำ

ประเทศไทยเป็นประเทศเกษตรกรรม เป็นอยู่ข้าวอยู่น้ำ ที่สามารถผลิตข้าวเป็นสินค้าส่งออกอันดับต้นของโลก (Yaimuang et al., 2018, p. 18) แต่เกษตรกรไทยกลับมีหนี้สินล้นพ้นตัว คร่าวเรือนเกษตรกรเกินกว่าครึ่งหนึ่ง (คือร้อยละ 62.8) มีหนี้ โดยมีมูลค่าหนี้เฉลี่ยต่อครัวเรือนสูงขึ้นทุกปี โดยเพิ่มจาก 140,404 บาท ในปี พ.ศ. 2554 เป็น 253,295 บาทในปี พ.ศ. 2562 (National Statistical Office, 2019) เฉพาะเกษตรกรที่เป็นหนี้ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธ.ก.ส.) มีถึง 4.7 ล้านราย คิดเป็นวงเงินประมาณ 1.53 ล้านล้านบาท (Sukkomneid, 2012, p. 195) และเป็นเกษตรกรที่ไม่สามารถชำระหนี้ได้ ต้องขึ้นทะเบียนเพื่อขอความช่วยเหลือจากกองทุนฟื้นฟูและพัฒนาเกษตรกรถึง 525,828 ราย วงเงินมากกว่า 1 แสนล้านบาท (The office of Farmer's Reconstruction and Development Fund, 2019) ปัญหาหนี้สินของเกษตรกรซึ่งส่วนใหญ่คือชาวนา จึงกลายเป็นปัญหาสำคัญ ที่ส่งผลกระทบต่ออาชีพและคุณภาพชีวิตของชาวนา เป็นปัญหาทั้งทางเศรษฐกิจและสังคม คือปัญหาความไม่มั่นคงทางเศรษฐกิจ ขาดสภาพคล่องทางการเงินในครอบครัว ไม่สามารถส่งบุตรหลานให้ศึกษาต่อในระดับที่สูงขึ้นได้ ปัญหาความเหลื่อมล้ำ ความยากจน ความเครียด ปัญหาสุขภาพจิต ความสัมพันธ์ในครอบครัว ถูกฟ้องร้องเป็นคดีความ และที่ร้ายแรงที่สุดคือการสูญเสียที่ดินทำกิน หลายครอบครัวต้องกลายเป็นชาวนาเช่าในที่นาเดิมของตน หรือกลายเป็นชาวนารับจ้าง หรือเป็นกรรมกรทั้งในเมืองและชนบท (Samranchit, 2013, pp. 26-46) บางรายสิ้นหวังถึงขั้นฆ่าตัวตาย โดยในปี 2557-2558 มีชาวนาฆ่าตัวตายจากปัญหาหนี้สินมากที่สุดถึง 24 ราย (Boonyang, 2020, p. 6)

ความรุนแรงของปัญหาหนี้สินของชาวนา ทำให้รัฐบาลทุกชุดหยิบยกเป็นนโยบายสำคัญ และเสนอมมาตรการแก้ปัญหามากหลายในเชิงนโยบาย ทั้งการประกันราคาข้าว รับจำนำข้าวเปลือก พักหนี้เกษตรกร ปรับโครงสร้างหนี้ และอื่น ๆ รวมทั้งการปล่อยเงินกู้ผ่านการรวมกลุ่มของชาวนา เช่น กองทุนหมู่บ้าน สหกรณ์ออมทรัพย์ กองทุนพัฒนาบทบาทสตรี และกลุ่มสวัสดิการต่าง ๆ แต่ดูเหมือนว่า นโยบาย

การช่วยเหลือทางการเงิน กลับทำให้ชาวนามีการกู้หนี้ยืมสินเพิ่มขึ้น เนื่องจากข้อกำหนดการกู้ยืมที่มีความยืดหยุ่นมากขึ้น ทำให้ “เดี๋ยวนี้เงินกู้มาเคาะถึงประตูบ้าน” (Thacheen et al., 2020, p. 128) ชาวนามักเงินจากแหล่งต่าง ๆ อย่างน้อย 3-4 แหล่ง และใช้การกู้จากแหล่งที่มีดอกเบี้ยต่ำกว่า ไปชำระหนี้แหล่งเงินกู้ที่มีดอกเบี้ยสูงกว่า แล้วกู้ใหม่ เรียกว่าหนี้นวมวนเวียน (Thacheen et al., 2020, p. 86) โดยที่จำนวนยอดหนี้เงินกู้ไม่ได้ลดลง การเป็นหนี้สินที่เรื้อรัง ทำให้หนีกลายพันธุ์ก่อความตึงเครียดและความสิ้นหวังในชีวิตของชาวนา

อย่างไรก็ตาม จากการทำงานวิจัยในพื้นที่จังหวัดชัยนาท ในโครงการวิจัยแนวทางการลดหนี้อย่างยั่งยืนโดยกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนบ้านนาชัย (นามสมมติ) จังหวัดชัยนาท ปี พ.ศ. 2561 (Thacheen et al., 2020) ผู้วิจัยได้เรียนรู้ว่า

1. บทบาทของหนี้สิน ชาวบ้านมีมุมมองเรื่องหนี้สินในมิติที่แตกต่างออกไป แม้ชาวบ้านจะรู้สึกเครียด และกังวลกับยอดหนี้ที่ดูเหมือนว่าสูงเกินกว่าความสามารถที่จะชำระคืนได้ แต่ชาวบ้านมีทัศนคติในเชิงบวกต่อการเป็นหนี้ โดยคิดว่าภาระหนี้สินทำให้ชาวบ้านได้เรียนรู้ที่จะพัฒนาตนเอง ขยายช่องทางทำมาหากิน “ฉันมีหนี้สินมากมาย ทำให้ต้องค้นหาทุกทางเพื่อให้รอด ต้องขอบคุณหนี้สิน” และหนี้สินช่วยให้มีทุนสำหรับการเกษตรต่อไป เพราะชาวบ้านยังรักที่จะเป็นชาวนา “ฉันเกิดเป็นลูกชาวนา รักอาชีพชาวนา ทำอย่างอื่นไม่เป็น เคยไปรับจ้างในเมือง ก็ไม่ชอบ” “ที่ฉันมีเงินซื้อที่นา กับส่งลูกให้เรียนหนังสือสูง ๆ ก็เพราะเงินกู้นี้แหละ” ผู้วิจัยจึงมีคำถามถึงบทบาทของหนี้สินในระบบเศรษฐกิจชาวนาว่า หนี้สินอาจเป็นกลไกของระบบทุน ที่ชาวนาหยิบยืมมาใช้เพื่อรักษาชีวิตเศรษฐกิจครัวเรือนแบบเกษตรกรรายย่อยให้อยู่รอดได้ข้ามเผชิญวิกฤตต่าง ๆ การกู้หนี้ยืมสินของชาวนาไม่ได้มุ่งเพื่อเปลี่ยนอาชีพ หรือเพื่อลงทุนให้เกิดกำไรแบบเศรษฐกิจในระบบทุนนิยม หนี้จึงเปรียบได้กับดาบสองคม หากใช้และจัดการให้เหมาะสมก็อาจเปลี่ยนบทบาทจากศัตรูเป็นมิตรได้เช่นกัน

2. หนี้สินเป็นปัญหาเชิงโครงสร้างหรือปัญหาการจัดการ งานวิจัยจำนวนมากชี้ว่า สาเหตุการเป็นหนี้ของชาวนาเป็นปัญหาเชิงโครงสร้าง ทั้งจากการเปลี่ยนแปลงวิถี

การผลิตจากเศรษฐกิจพอเพียงซึ่งเป็นเศรษฐกิจเพื่อการค้า (Ouiyanon, 2003, p. 180) การเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมทั้งเรื่องทรัพยากรน้ำ ความเสื่อมโทรมของดิน ความไม่มั่นคงด้านที่ดินทำกิน ความเหลื่อมล้ำทางสังคม (Kusantia & Phophonprom, 2018, pp. 30-32) ในขณะที่งานวิจัยอีกจำนวนหนึ่ง ซึ่งว่า เกิดจากปัญหาการจัดการคือ ชาวนาขาดความรู้ความเข้าใจด้านการเงิน (financial literacy) ไม่เข้าใจเงื่อนไขสัญญา การกู้เงิน ไม่ชำระดอกเบี้ยตามเวลา กู้ยืมเงินจากหลายแหล่ง และกู้มากจนเกินระดับความสามารถที่จะชำระคืนได้ (Puapongsakorn et al., 2015, pp. 33, 140) ผู้วิจัยเห็นว่า ปัญหาหนี้สินเป็นทั้งปัญหาเชิงโครงสร้างและปัญหาการจัดการ ชาวนาในพื้นที่วิจัยไม่เคยจดบัญชีหนี้สิน บางรายไม่เคยเห็นสัญญาเงินกู้ แทบทุกรายคิดดอกเบี้ยไม่เป็น บางรายกู้หนี้ต่อเนื่องมา 20 - 30 ปี โดยไม่เห็นหนทางว่าจะหาทางออกจากวงจรหนี้ได้อย่างไร ชาวบ้านมีความเห็นว่า “กู้อึดก็เอาเงินมาก่อน ค่อยหาทางคืนทีหลัง” “เรามีแรงทำงานใช้หนี้ได้ก็กู้อึด” หรือ “ดอกเบี้ยกูก็กูไว้ก่อนเวลาจำเป็น จะกูใครเขาก็ไม่ทัน”

3. ความซื่อสัตย์และความกระตือรือร้นของชาวบ้านที่ตั้งใจจะแก้ปัญหาหนี้สินด้วยตัวเองเพราะ “เป็นหนี้ก็ต้องคืน เราต้องซื่อสัตย์” โครงการวิจัยหนี้สินชาวนา ระยะที่ 1 (พ.ศ. 2561-2562) เกิดจากความริเริ่มของชาวบ้านที่รวมกลุ่มกันขอให้นักวิจัยจากมหาวิทยาลัยได้มาช่วยแก้ปัญหาหนี้สิน ผู้วิจัยจึงได้เสนอให้ชาวบ้านมาร่วมเป็นนักวิจัยชาวบ้านเพื่อศึกษาสถานการณ์หนี้สินของครัวเรือนในชุมชนทั้งหมด ก่อนจะมุ่งไปสู่การแก้ปัญหาหนี้สิน ชาวบ้านยินดีเข้าร่วมโครงการ 5-7 คน และได้ทำงานร่วมกับนักวิจัยตั้งแต่ต้นจนจบ คือตั้งแต่การพัฒนาโจทย์วิจัย การสร้างแบบสอบถาม การเก็บข้อมูล การสรุปผล และการจัดเวทีชาวบ้าน ชาวชุมชนทั้งหมดตกใจที่รับรู้ว่าจะมีชุมชนของคนที่หนี้สะสมสูงถึงกว่า 21 ล้านบาท และชานามีหนี้เฉลี่ยครัวเรือนละ 496,593 บาท (Thacheen et al., 2020, p. 86) ในรายงานวิจัยระยะที่ 1 ชาวบ้านได้เสนอแนวทางในการลดปัญหาหนี้สิน 3 แนวทาง คือ (1) ลดรายจ่าย (2) เพิ่มรายได้ และ (3) รวมหนี้ให้เป็นก้อนเดียว และชาวบ้านยังต้องการทดลองปฏิบัติตามแนวทางที่เสนอว่าจะได้ผลจริงหรือไม่ “เราไปบอกชาวบ้านให้ทำ เขาไม่ทำหรอก เราต้องทำให้ดู ถ้าได้ผล จะได้

ชวนเขามาทำ” (Thacheen et al., 2020, p. 114) ในโครงการวิจัยระยะที่ 2 (พ.ศ. 2563) ผู้วิจัยจึงได้ร่วมมือกับชาวบ้านจำนวน 5 คน ทำการวิจัยต่อเนื่องในระยะที่ 2 เพื่อทดสอบแนวทางการจัดการหนี้ (debt management) ของแต่ละครัวเรือน แม้ว่าแนวทางการแก้ไขปัญหาที่นำเสนอ อาจไม่ได้แตกต่างจากที่มีการนำเสนอไว้แล้ว (Local Act, 2018 cited in Thacheen et al., 2020, pp. 22-23) แต่จุดเด่นของงานวิจัยนี้คือ ชาวบ้านมีความมุ่งมั่นที่จะพึ่งตนเองในการแก้ไขปัญหาหนี้สินของตนเองให้ได้ และนักวิจัยกับชาวบ้านได้เรียนรู้ รวมทั้งทำงานร่วมกันอย่างใกล้ชิดในการแก้ปัญหานี้อย่างเป็นทางการเป็นรูปธรรมในพื้นที่ที่เป็นจริงของชุมชน

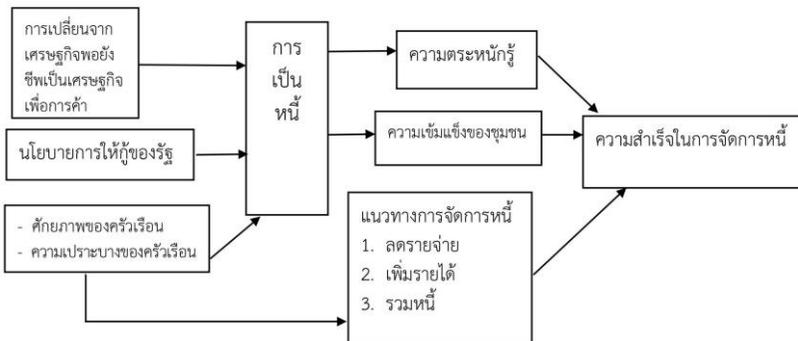
วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อทดสอบแนวทางการจัดการหนี้ชานาด้วยการปฏิบัติการของชานาเอง
2. เพื่อวิเคราะห์ปัจจัยและเงื่อนไขที่มีผลต่อความสำเร็จของการจัดการหนี้ของชานาตามแนวทาง 3 แนวทาง ลดรายจ่าย เพิ่มรายได้ และรวมหนี้

กรอบแนวคิดในการวิจัย

ภาพ 1

กรอบแนวคิดในการวิจัย

วิธีดำเนินการวิจัย

1. ระเบียบวิธีวิจัย (Methodology)

งานวิจัยนี้ เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Action Research: PAR) โดยปฏิบัติการ(action) ที่ใช้คือ การเข้าร่วมปฏิบัติการตามแนวทางการจัดการหนี้สิน 3 แนวทาง คือ (1) ลดรายจ่าย (2) เพิ่มรายได้ (3) และการรวมหนี้วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล

1.1 ใช้แบบสำรวจบัญชีครัวเรือนที่คณะผู้วิจัยและชาวบ้านร่วมกันสร้าง เพื่อจัดทำบัญชีครัวเรือนของแต่ละคน

1.2 ใช้การสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้าง การสัมภาษณ์เชิงลึกและการสังเกตในการติดตามผลการปฏิบัติการ

1.3 ใช้การสนทนากลุ่ม เพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้และสร้างข้อสรุปจากการปฏิบัติการ

1.4 ใช้การจัดเวทีชาวบ้าน เพื่อสรุปผลและถอดบทเรียนจากการวิจัย

2. พื้นที่ดำเนินการ

ชุมชนบ้านนาชัย (นามสมมติ) จังหวัดชัยนาท

3. ระยะเวลาในการดำเนินการวิจัย

ระหว่างเดือนมกราคม 2563 - มกราคม 2564 รวม 12 เดือน โดยในช่วงมกราคม-มิถุนายน 2563 เป็นการจดบันทึกรายรับ - รายจ่ายและหนี้สินติดต่อกันอย่างน้อย 3 เดือน และนักวิจัยร่วมกับชาวบ้านประเมินแนวทางการจัดการหนี้ที่เหมาะสมของแต่ละครัวเรือน ช่วงกรกฎาคม - ธันวาคม 2563 เป็นการปฏิบัติการเพื่อจัดการหนี้ตามแนวทางของแต่ละครัวเรือน มกราคม 2564 เป็นการจัดเวทีชาวบ้านเพื่อสรุปผลการวิจัย

ผลการวิจัย

1. บริบทชุมชน

ชุมชนบ้านนาชัย (นามสมมติ) เป็นชุมชนที่มีการใช้ประโยชน์จากที่ดินในชุมชนเพื่อการเกษตรประมาณร้อยละ 90 ที่เหลือใช้เป็นที่อยู่อาศัย ลักษณะเชิงกายภาพเป็นพื้นที่ราบลุ่มและอยู่ในเขตพื้นที่ชลประทาน มีประชากรทั้งหมด 563 คน เป็นเพศชาย 259 คน เพศหญิง 304 คน ร้อยละ 67.30 เป็นประชากรวัยแรงงาน มีประชากรสูงอายุ 60 ปีขึ้นไป ร้อยละ 20.10 และเป็นประชากรวัยพึ่งพิงอายุต่ำกว่า 15 ปี ร้อยละ 12.60 ประชากรส่วนใหญ่เป็นเกษตรกร และทำนามากที่สุด และเป็นนาแบบเกษตรเคมี มีเพียงส่วนน้อยที่ทำการเกษตรแบบอินทรีย์ ประชากรส่วนใหญ่มีการศึกษาระดับประถมศึกษา ร้อยละ 59.40 ประชากร ร้อยละ 71.01 มีหนี้ มูลค่านี้น้อยต่อครัวเรือน 329,861 บาท แต่เกษตรกรที่เป็นชานามีหนี้สินเฉลี่ยสูงกว่าคือ 496,593 บาทต่อครัวเรือน มีรายได้เฉลี่ยปีละ 248,000 บาท มีต้นทุนการผลิตปีละ 140,000 บาท ได้กำไรจากการขายข้าวปีละ 108,000 บาท (Thacheen et al., 2021, p. 40) หนี้สินส่วนใหญ่กู้เพื่อการลงทุนด้านการผลิต และค่าใช้จ่ายภายในครัวเรือน และรับภาระหนี้สินแทนบุตรหลาน ชาวบ้านมีหนี้ค้ำชำระไม่ต่ำกว่า 3 แห่ง คือ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ กองทุนหมู่บ้าน สหกรณ์การเกษตร และธนาคารพาณิชย์ กล่าวได้ว่า ชาวบ้านนาชัยมีสภาพปัญหาเรื่องหนี้สินไม่แตกต่างจากชานานาในภาคกลางอื่น ๆ ตัวอย่างเช่น งานวิจัยของมูลนิธิชีวิตไท ทำการสำรวจครัวเรือนเกษตรกรที่ตำบลบางซุด อำเภอสรรคบุรี จังหวัดชัยนาท พบว่าครัวเรือนกว่าร้อยละ 90 มีหนี้ค้ำชำระกว่า 34 ล้านบาท เฉลี่ยครัวเรือนละ 369,562 บาท (Samranchit, 2018, p. 70)

2. คุณลักษณะของผู้เข้าร่วมปฏิบัติการ

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการ มีชานาสมัครใจเข้าร่วมปฏิบัติการด้วยตนเองจำนวน 5 คน เพราะต้องการลดหนี้สิน และทั้งหมดไม่ได้เป็นชานานาจน เพราะมีที่ดินถือครองเป็นของตนเองประมาณ 10 - 30 ไร่ ยกเว้นรายที่ 4 มีเพียง 1 ไร่ไม่รวมที่ปัก ผู้เข้าร่วมปฏิบัติการเป็นเพศหญิงทั้ง 5 คน และทั้งหมดเป็นหัวหน้าครัวเรือน ซึ่ง

สอดคล้องกับข้อมูลชุมชนที่พบว่า ร้อยละ 84.40 ของครัวเรือนมีเพศหญิงเป็นหัวหน้าครัวเรือน ทุกคนสมรสและมีบุตร ครอบครัวยุค 2 คน ในจำนวนนี้ 3 คนเป็นผู้สูงอายุ ทุกคนทำนาเป็นอาชีพหลัก ยกเว้นรายที่ 4 เลี้ยงหมูเป็นอาชีพหลัก ส่วนหนี้สินของครัวเรือน ต่ำสุดคือ 150,000 บาท และสูงสุดคือ 1,558,000 บาท โดยมีคุณลักษณะดังแสดงในตาราง 1

ตาราง 1

คุณลักษณะของผู้เข้าร่วมโครงการ

รายที่	นามสมมติ	เพศ	อายุ	สถานภาพสมรส	รายได้หลัก	รายได้รอง	สมาชิกครอบครัว	กำลังแรงงาน	จำนวนหนี้ (ปี 2561) (บาท)
1.	นางลำดวน	หญิง	44	สมรส	ทำนาอินทรีย์	ค้าขายเป็นวิทยากร	3	2	890,000
2.	นางยาวภา	หญิง	53	สมรส	ทำนาทั้งอินทรีย์และเคมี	ทำผักสวนครัว	4	2	1,558,000
3.	นางประไพ	หญิง	60	สมรส	ทำนาคมี	ปลูกมะนาว ค้าขาย	7	2	1,275,000
4.	นางหทัย	หญิง	60	สมรส	เลี้ยงหมู	ทำนาเช่า	4	2	509,725
5.	นางพรศรี	หญิง	66	สมรส	ทำนาทั้งอินทรีย์และเคมี	ขายอาหาร/ขายขนม/ขายน้ำยาซักล้างต่าง ๆ	2	2	150,000

3. การคัดเลือกแนวทางการจัดการหนี้สิน

การคัดเลือกแนวทางว่าผู้เข้าร่วมปฏิบัติการคนใด จะใช้แนวทางการจัดการหนี้สินอย่างไร เป็นกระบวนการที่นักวิจัยปรึกษาร่วมกับผู้เข้าร่วมแต่ละคน โดยในขั้นแรก ผู้เข้าร่วมปฏิบัติการทุกคนจะต้องจดบันทึกบัญชีครัวเรือนก่อนอย่างน้อย 3 เดือน เพื่อให้ได้เห็นภาพของจำนวนและรายการรายรับ-รายจ่ายและหนี้สินที่มีอยู่ เพื่อประเมินความเหมาะสมของแนวทาง การจัดการหนี้โดยมีหลักในการพิจารณา 2 ประการ คือศักยภาพของบุคคลและครัวเรือน และความเปราะบางของครัวเรือน

3.1 ศักยภาพของบุคคลและครัวเรือน ประเมินจากทักษะประสบการณ์และทัศนคติของชาวบ้านและสมาชิกอื่น ๆ ในครัวเรือนว่าชาวบ้านมีทักษะที่สำคัญในเรื่องใดบ้าง เช่น ทำนา เพาะปลูกเก่งกว่าเรื่องอื่น ๆ มีทักษะในการค้าขายหรือไม่ มีทักษะในการทำอาหาร ทำขนม หรือทำผลิตภัณฑ์อื่น ๆ ที่จะเสริมรายได้หรือไม่ รวมทั้งมีทัศนคติในเชิงบวกที่จะแก้ปัญหาหนี้สินด้วยการพึ่งพาตนเองหรือไม่ คู่สมรสให้ความร่วมมือในการแก้ปัญหาหรือไม่

3.2 ความเปราะบางของครัวเรือน หมายถึง ภาวะและความสามารถของครัวเรือนที่จะรับมือกับภาวะวิกฤตต่าง ๆ ทั้งในปัจจุบันและอนาคต คือ วิกฤตในอาชีพ เช่น ฝนแล้ง น้ำท่วม ศัตรูพืช ผลผลิตไม่ได้ราคา และวิกฤตครัวเรือน เช่น มีค่าใช้จ่ายที่ไม่คาดคิดจากอุบัติเหตุ ภาวะเจ็บป่วยของสมาชิกในครอบครัว หรือปัญหาทางการเงินของบุตรหลาน

4. การทดสอบแนวทางการจัดการหนี้สินของชาวนา

รายละเอียดของการดำเนินการทดสอบแนวทางการจัดการหนี้สินของชาวนาทั้ง 5 ราย ปรากฏผลดังนี้

4.1 ครัวเรือนที่ 1 นางลำควน (นามสมมติ) เพศหญิง อายุ 44 ปี สถานภาพสมรส จบการศึกษาระดับ ปวส. มีบุตรในวัยเรียน 2 คน จากสามีเก่าซึ่งฝากพี่สาวเลี้ยง จำนวนสมาชิกในครัวเรือน 3 คน คือ นางลำควน สามีและบิดา มีพื้นที่ของตนเอง จำนวน 31 ไร่ 2 งาน เมื่อสำเร็จการศึกษา นางลำควนได้เข้าไปทำงานเป็นคนคิวบัญชีในกรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2550 มารดาล้มป่วย นางลำควนจึงตัดสินใจกลับบ้านและมาเริ่มอาชีพทำนา นางลำควนเริ่มกู้เงินครั้งแรกจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ จำนวน 80,000 บาท เพื่อการลงทุนทำนา และกู้ต่อมาอีกหลายครั้ง รวมทั้งกู้เงินจากแหล่งทุนอื่น ๆ ด้วย ปัจจุบันนางลำควนมีหนี้ทั้งหมด 890,000 บาท

ศักยภาพของนางลำควน คือ เป็นผู้ที่ไม่ใฝ่เรียนรู้ มีภาวะผู้นำ มีทักษะด้านการค้าขายที่หลากหลายทั้งขายอาหาร ขายปุ๋ยอินทรีย์ เลี้ยงไก่ชน และอื่น ๆ สามารถขายข้าวอินทรีย์ของตนทางออนไลน์ได้ด้วย และยังมีความสามารถเป็นวิทยากรในเรื่อง

การทำนาอินทรีย์ให้ส่วนราชการต่าง ๆ และเป็นวิทยากรให้ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร ความเปราะบางของครัวเรือน คือ มีภาระค่าใช้จ่ายด้านสุขภาพของสมาชิกในครัวเรือน 3 คน คือ นางลำควน บิดาอายุ 75 ปี และบุตร 1 คนที่ป่วยตั้งแต่แรกเกิด นางลำควนเป็นผู้หารายได้หลักของครัวเรือนเพียงคนเดียว

นางลำควน เลือกลงแนวทางการจัดการหนี้แนวทางที่ 2 คือ ลดรายจ่าย เพราะนางลำควนหารายได้ได้มาก มีเงินสดหมุนเวียนทุกวัน รายการค่าใช้จ่ายที่สามารถลดได้มี 6 รายการ คือ ค่าโทรศัพท์มือถือ ค่าอินเทอร์เน็ตในบ้าน ค่าเบียร์ ค่ากาแฟ ค่าน้ำแข็ง ค่ายาลดกรดในกระเพาะอาหาร เมื่อเข้าร่วมโครงการแล้ว สามารถลดค่าใช้จ่ายใน 6 รายการ จาก 7,300 บาท เหลือเพียง 1,195 บาทต่อเดือน รายจ่ายสำคัญที่ลดได้ทันทีคือการเปลี่ยนแพ็คเกจโทรศัพท์มือถือและอินเทอร์เน็ตบ้านให้เหมาะสมกับการใช้งาน

นางลำควน สามารถลดหนี้จาก 890,000 บาท เหลือ 727,705 บาท ในเวลาปีกว่า นางลำควนมีความมั่นใจว่าจะสามารถชดใช้หนี้ได้หมดภายในเวลา 10 ปี ส่วนการกู้หนี้จากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร คงจะยังทำต่อไปเพื่อเสริมสภาพคล่องในการทำและทำธุรกิจ แต่เชื่อว่าจะสามารถบริหารจัดการหนี้สินได้ดีในอนาคต นางลำควนเห็นว่า การมีหนี้เป็นแรงกระตุ้นให้ต้องพัฒนาตนเองเรียนรู้สิ่งใหม่ๆ เพื่อสร้างอนาคตให้ครอบครัว

4.2 ครัวเรือนที่ 2 นางเยาวภา (นามสมมติ) เพศหญิง อายุ 53 ปี สถานภาพสมรส มีบุตรสาว 2 คน ซึ่งได้ส่งให้เรียนหนังสือจนสำเร็จระดับอนุปริญญาและปริญญาตรี บุตรสาวทั้ง 2 คน มีครอบครัวแล้วและประกอบอาชีพนอกภาคเกษตร บุตรสาวคนหนึ่งได้นำหลานมาฝากเลี้ยง 2 คน จำนวนสมาชิกในครัวเรือน 5 คน จบการศึกษาระดับประถมศึกษา (ป.4) เดิมทำนาเช่า แต่ในปี พ.ศ. 2562 ได้รับมรดกเป็นที่นาจากบิดาที่กำลังป่วย จำนวน 9 ไร่ ประกอบอาชีพทำนาเป็นหลัก มีรายได้เสริมจากการเก็บผักสวนครัวไปฝากเพื่อนบ้านขาย และทำงานรับจ้างบ้าง มีหนี้จำนวน 1,558,000 บาท จากแหล่งเงินกู้ 6 แห่ง นางเยาวภาเริ่มกู้เงินครั้งแรกจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร ราวปี พ.ศ. 2538 ต่อเนื่องมาถึงปัจจุบัน เริ่มจากเงินกู้ครั้งแรก 20,000 บาท

หนี้ที่กู้มามากที่สุดคือ 800,000 บาท เพื่อซื้อที่นาคืนให้พ่อ แต่สุดท้ายก็ต้องขายนาผืนนั้นไป เพราะประสบภาวะขาดทุนจากการทำนา การกู้เงินของนางเยาวภา คือ กู้มาลงทุนทำนาซึ่งเป็นนาเช่า และลงทุนเพื่อการศึกษาของบุตรสาว 2 คน

ศักยภาพของนางเยาวภา คือ ทำนาเป็นหลัก ชอบการปลูกพืชผัก ไม่มีทักษะด้านการค้าขาย จึงหารายได้เพิ่มได้ไม่มาก ความปรະบางของครัวเรือน เนื่องจากแต่เดิม ครัวเรือนทำนามากถึง 50 - 90 ไร่ แต่เป็นการเช่าทำนา ทำให้มีค่าใช้จ่ายสูงจากค่าเช่านาและต้นทุนการผลิต อีกทั้งได้ส่งเสียให้บุตรสาวได้เรียนหนังสือสูง ๆ จึงมีการศึกษาของบุตรมาก ปัจจุบันบุตรทั้งสองได้ส่งเงินมาช่วยเหลือบ้าง แต่บุตรสาวคนหนึ่งได้นำภรรยาให้อีก คือฝากเลี้ยงหลาน 2 คน ทำให้นางเยาวภาไม่มีเวลาออกไปช่วยสามีทำนาได้เต็มที่ ต้องใช้การจ้างแรงงานบางส่วน

นางเยาวภาเลือกวิธีจัดการหนี้สิน 3 แนวทาง คือ ลดรายจ่าย หารายได้เพิ่ม และการรวมหนี้ นางเยาวภาเห็นว่าไม่สามารถลดค่าใช้จ่ายในครัวเรือนจึงขอเลือกที่จะลดรายจ่ายในการทำนาแทน นางลำควนได้แนะนำให้นางเยาวภาทดลองทำเกษตรอินทรีย์ก่อนราว 1 - 2 ไร่ ส่วนเกษตรแบบใช้สารเคมีก็ให้เปลี่ยนมาใช้ปุ๋ยอินทรีย์แทน รวมทั้งทดลองผลิตฮอว์โมนโซ่ของเพื่อลดการใช้ยาเคมี ทำให้สามารถลดต้นทุนการผลิตลงได้ 633 บาทต่อไร่ แต่รายจ่ายโดยรวมยังไม่ลดลง เนื่องจากภาวะภัยแล้งในปี พ.ศ. 2563 ทำให้มีค่าใช้จ่ายเพิ่มขึ้นจากการซื้อน้ำมันเพื่อสูบน้ำเข้านา ส่วนการหารายได้เพิ่ม ผู้วิจัยได้แนะนำให้ปลูกตะไคร้โดยไม่ใช้สารเคมีเพื่อส่งขายให้โรงงานผลิตบะหมี่สำเร็จรูป ที่หมั่นักวิจัยได้ประสานงานไว้ให้แล้ว ทำให้มีรายได้เสริมประมาณ 3,000 บาทต่อครั้ง ขายได้ปีละประมาณ 3 ครั้ง นางเยาวภาได้รวมหนี้ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตรหลายสัญญาให้เหลือเพียงสัญญาเดียว แต่ในระหว่างดำเนินโครงการได้กู้หนี้เพิ่ม จำนวน 201,000 บาท จากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร โดยนางเยาวภาให้เหตุผลว่า เพื่อให้มีสภาพคล่องในครัวเรือนและเก็บไว้เป็นเงินสำรองฉุกเฉินและนำมาลงทุนทำโรงสีข้าวชุมชน

หลังดำเนินโครงการ นางเขวภามีหนี้เพิ่มจาก 1,558,000 บาท เป็น 1,759,000 บาท แต่นางเขวภามีความเชื่อมั่นว่า จะสามารถชำระหนี้และสามารถวางแผนชำระหนี้ได้ โดยมียอดหนี้ต้องชำระประมาณปีละ 50,000-60,000 บาท ต่อเนื่องกัน 15 ปี นางเขวภามีเห็นว่ากรณีนี้เป็นสิ่งที่ดี ทำให้สามารถส่งเสียบุตรสาวให้สำเร็จการศึกษาในระดับสูงได้

4.3 คริวเรือนที่ 3 นางประไพ (นามสมมติ) เพศหญิง อายุ 60 ปี สถานภาพสมรส จำนวนสมาชิกในครัวเรือน 7 คน คือ นางประไพและสามี บุตรสาวกับบุตรเขย และหลาน 2 คน พี่สาวพิการ 1 คน จบการศึกษาระดับประถมศึกษา (ป.4) มีที่นาของตนเอง 7 ไร่ ที่นาเช่าอีก 18 ไร่ มีรายได้เสริมจากการปลูกมะนาวจำนวน 4 ไร่ ทำขนมขายในชุมชนและขายไข่ไก่ มีหนี้จำนวน 1,257,000 บาท จากแหล่งเงินกู้ 6 แห่ง เริ่มกู้ครั้งแรกช่วงปี 2523 จำนวน 20,000 บาท เพื่อกู้ให้แม่และทยอยกู้มาเรื่อย ๆ โดยเป็นการกู้เพื่อสร้างบ้านใหม่ ซื้อมอเตอร์ไซด์ และปิดหนี้ให้บุตรสาว

ศักยภาพของนางประไพ นางประไพสืบทอดการทำงานจากรุ่นพ่อแม่ ตัวเองไม่เคยออกไปทำงานนอกชุมชนเลย จึงไม่ค่อยรับการเปลี่ยนแปลง ยังเชื่อมั่นที่จะทำนาเคมีร้อยเปอร์เซ็นต์ต่อไป นางประไพเลี้ยงไก่ไว้กินไข่ไก่ ปลูกผักสวนครัวไว้บริโภคเอง จะซื้อแต่พวกหมู ไก่ ปลา เท่านั้น ความเปราะบางของครัวเรือน คือ มีแรงงานหลักเพียง 2 คน คือนางประไพกับสามีซึ่งพิการแขนซ้ายลีบ นางประไพอ่านไม่ออก เขียนไม่ได้ จึงมีปัญหาด้านที่กรายรับ-รายจ่ายไม่ได้ ผู้วิจัยต้องช่วยแก้ปัญหาด้วยการใช้ตัวเลขและสัญลักษณ์แทนตัวอักษร นางประไพมีความเครียดเนื่องจากลูกสาวนำรถยนต์ไปประกาศขายต่อในเว็บไซต์ แล้วถูกเชิดรถหายไป ทำให้ต้องขอใช้หนี้ไฟแนนซ์รถยนต์ถึง 400,000 บาท

ส่วนการลดรายจ่าย ทำได้ยาก เพราะยังยึดถือการทำงานด้วยสารเคมี ส่วนค่าใช้จ่ายในครัวเรือนมีไม่มาก เพราะปลูกผักกินเองทุกอย่าง มีรายจ่ายค่าเบียร์ของสามีเดือนละ 800 บาท นางประไพไม่ต้องการลดรายจ่ายเรื่องนี้ เพราะ “เป็นความสุขของสามีเขาทำงานหนักทุกวัน ไม่อยากลด” ผู้วิจัยจึงได้ส่งเสริมให้ปลูกตะไคร้เพิ่ม มีรายได้

ประมาณ 3,000 บาทต่อรอบ ซึ่งกลายเป็นแหล่งเงินสดสำคัญที่นำมาใช้ในครัวเรือน นอกจากนี้ นางประไพ สามี พี่สาว และลูกสาวได้รับสวัสดิการจากรัฐเป็นเงินผู้สูงอายุ เงินผู้พิการ และบัตรสวัสดิการแห่งรัฐ ช่วยลดรายจ่ายในครัวเรือนได้มากโดยเฉพาะ จำพวกน้ำมันพืช น้ำตาล น้ำปลา ผงซักฟอก

นางประไพเลือกแนวทางการนี้วิธีที่ 3 คือ การรวมหนี้เพราะมีวงหนี้เร่งด่วนของบุตรสาว เมื่อเจรจารวมหนี้สำเร็จ ทำให้นางประไพมีหนี้เพิ่มอีก 430,000 บาท เหลือแหล่งเงินกู้ 3 แห่ง แต่นางประไพ “รู้สึกสบายใจที่ช่วยเหลือลูกสาวได้ แม้จะมียอดหนี้เพิ่มมากขึ้น”

กรณีนางประไพ พบว่ายังไม่สามารถลดหนี้ได้ และยังมีหนี้เพิ่มจากการรับภาระหนี้ไฟแนนซ์รถยนต์ของบุตรสาว แต่นางประไพสามารถจดบัญชีครัวเรือนได้แล้ว และตั้งใจจะไม่กู้หนี้เพิ่มเพราะอายุมากแล้ว แต่ยังมีกังวลเนื่องจากได้เป็นผู้ค้ำประกันเงินกู้ให้เพื่อนบ้าน เกรงเขาจะไม่มีเงินใช้หนี้ นางประไพเห็นว่าถ้ายังอยู่ในวัยหนุ่มสาวมีแรงทำงานใช้หนี้ ก็เป็นเรื่องปกติที่จะกู้หนี้

4.4 ครัวเรือนที่ 4 นางหทัย (นามสมมติ) เพศหญิง อายุ 60 ปี สถานภาพสมรส จบการศึกษาระดับมัธยมศึกษาปีที่ 3 จำนวนสมาชิกในครัวเรือน 4 คน คือ นางหทัย สามี และหลาน 2 คนของบุตรชายคนเล็ก อาชีพหลักคือเลี้ยงหมู โดยใช้พื้นที่สาธารณะของชุมชน มีที่ดิน 1 ไร่เพื่อปลูกผักแต่ก็ไม่ได้ผล เพราะหาคาดรองรับไม่ได้ นางหทัยมีหนี้ 509,725 บาท จากการเป็นหนี้กองทุนหมู่บ้าน และหนี้นอกระบบ หนี้ของนางหทัยเกิดจากปัญหาหมูที่เลี้ยงตายไป 2 รอบ ซึ่งถ้าขายหมูได้จะมีรายได้ประมาณ 2 - 3 แสนบาท ซึ่งนางหทัยกู้มาในปี พ.ศ. 2544 จากกองทุนหมู่บ้าน และปี พ.ศ. 2548 กู้จากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตรเพื่อจัดงานแต่งงานให้บุตร ศักยภาพของนางหทัยคือ ไม่มีภาระเลี้ยงดูสมาชิกอื่น โดยบุตรชายคนโต ได้ส่งเงินมาให้ใช้จ่ายอย่างสม่ำเสมอ และน้องสาวนางหทัยที่ไปทำงานต่างประเทศก็ส่งเงินมาให้ด้วย ความเปราะบางของครัวเรือนคือ มีที่ดินทำกินเพียง 1 ไร่ ความเปราะบางอีก

ประการหนึ่งคือ บุตรชายคนเล็กเป็นคนเกร นางหทัยเป็นหนี้จากการกู้เงินมาขาย
แต่งงานให้ลูกชายคนนี้ถึง 2 ครั้ง ผ่อนรยชดศักระบะให้ และเรื่องอื่นอีก

นางหทัยเลือกแนวทางการจัดการหนี้ วิธีที่ 2 คือ ลดรายจ่าย โดยรายจ่ายส่วนใหญ่
คือ ค่าอาหารหมู นางหทัยเริ่มนำอาหารพวกรำข้าว ผักสด หยวกกล้วยมาผสมเป็น
อาหารหมู ทำให้ลดต้นทุนได้เล็กน้อย ส่วนการเพิ่มรายได้ ผู้วิจัยได้แนะนำให้ปลูก
ตะไคร้เช่นเดียวกับครัวเรือนอื่น ๆ ในปี พ.ศ. 2561 นางหทัยได้เช่าที่นาจำนวน 15 ไร่
เพื่อทำนา จะได้มีสิทธิรับเงินชดเชยจากรัฐ โดยนางหทัยได้รับเงินช่วยเหลือมา 15,000
บาท ชดเชยกรณีโรคระบาด Covid - 19 นางหทัยเป็นผู้เข้าร่วมโครงการรายเดียวที่จดจำ
หนี้และคิดดอกเบี้ยได้ จึงได้ให้นางหทัยช่วยสอนครัวเรือนอื่น ๆ ด้วย นางหทัยสามารถ
ออมเงินชำระหนี้ได้ 1 แห่ง เหลือยอดหนี้ค้างชำระ 429,630 บาท นางหทัยเห็นว่า
สำหรับคนที่ไม่มีนา ไม่มีทุน การกู้เป็นสิ่งจำเป็นเพื่อให้มีอาชีพเลี้ยงครอบครัวต่อไป

4.5 ครัวเรือนที่ 5 นางพรศรี (นามสมมติ) เพศหญิง อายุ 66 ปี สถานภาพสมรส
อาศัยอยู่กับสามีเพียง 2 คน จบการศึกษาระดับประถมศึกษา (ป.4) อาชีพหลักคือ ทำนา มี
ที่นาจำนวน 15 ไร่ ที่นาเช่า 12 ไร่ รวมทำนา 27 ไร่ ส่วนอาชีพเสริมคือขายอาหาร และ
สิ่งของหลากหลาย นางพรศรีมีหนี้ 150,000 บาท เป็นหนี้จากแหล่งเงินกู้ 2 แห่ง โดยนาง
พรศรีเริ่มกู้ในปี พ.ศ. 2543 เพื่อเช่านาเพิ่ม ต่อมาในปี พ.ศ. 2547 และปี พ.ศ. 2556 กู้เงินมา
บวชบุตรชายคนเล็ก และช่วยชดใช้หนี้บัตรเครดิตของบุตรชายคนเล็ก

ศักยภาพของนางพรศรี เป็นคนขยัน อดออม ทำงานหนักมีระเบียบวินัย และ
พึ่งพาตัวเองทุกอย่าง มีทักษะทางค้าขาย ขายแกงถุง ขายขนมโดยขี่มอเตอร์ไซด์ไปขาย
ตลาดนอกชุมชนในช่วงเช้า ขายผักในชุมชนและทำน้ำยาซักล้างต่าง ๆ เช่น น้ำยาล้าง
จาน น้ำยาซักผ้า น้ำยาปรับผ้านุ่ม ถักไม้กวาดไว้ใช้และขาย แต่ละเดือนจึงมีค่าใช้จ่าย
น้อยมาก เหลือเพียงค่าน้ำ ค่าไฟ ค่าน้ำมันรถ ค่ายา ค่าโทรศัพท์ และภาษีสังคม ความ
เปราะบางของครอบครัว คือนางพรศรีและสามีอายุมาก ต้องใช้แรงงานรับจ้างทำนา
ทำให้ต้นทุนการทำนาสูง และปัญหาบุตรชายคนเล็กที่เมื่อสำเร็จการศึกษาระดับปริญญา
โทแล้ว กลับมีภาระค่าใช้จ่ายเกินตัว ทำให้พ่อแม่ต้องช่วยใช้หนี้ให้

เนื่องจากนางพรศรี สามารถผลิตของกินของใช้ได้อ่างเกือบทุกอย่าง จึงแทบไม่มีรายการค่าใช้จ่ายในครัวเรือนที่ต้องลด เหลือเพียงค่าใช้จ่ายในการผลิตซึ่งลดได้ยาก เช่น ค่าแรงรับจ้างทำนา ทั้งค่าดำ ค่าหว่าน ค่าฉีดยา คมนะนักวิจัย จึงได้แนะนำให้ใช้ปุ๋ยคอกแทนปุ๋ยเคมี และส่งเสริมให้ปลูกตะไคร้ตามพื้นที่เหลือข้างร่องนา

นางพรศรี สามารถชำระหนี้จำนวน 150,000 บาท ซึ่งเป็นการกู้จากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร 100,000 บาท และกองทุนหมู่บ้าน 50,000 บาท ได้สำเร็จในช่วงกลางปี พ.ศ. 2564 นางพรศรี เห็นว่าการกู้หนี้เป็นภาระ แต่ก็จำเป็นต้องกู้เพื่อช่วยเหลือบุตรหลาน เพราะหาขี้มจากคนอื่นยาก

สรุปผลการทดสอบแนวทางการจัดการหนี้ชวานาทั้ง 3 แนวทาง พบว่าชวานาที่เข้าร่วมปฏิบัติการเลือกแนวทางการลดรายจ่าย 1 ราย แนวทางการเพิ่มรายได้ 1 ราย และแนวทางการรวมหนี้ 3 ราย โดยผู้ร่วมปฏิบัติการจำนวน 1 ราย สามารถปลดหนี้ได้สำเร็จ จำนวน 1 รายลดจำนวนหนี้ลงได้ ส่วนอีก 3 ราย ยังไม่สามารถลดจำนวนหนี้ลงได้ แต่ทั้งหมดมีความเข้าใจภาวะหนี้สินของตน มีความตระหนักรู้ ตั้งใจและเชื่อมั่นว่าจะสามารถทยอยชำระหนี้ได้หมดในระยะเวลา 10-15 ปี และจะสามารถจัดการหนี้ที่จะเกิดใหม่ในอนาคตได้ ชวานาที่มีอายุมากคือรายที่ 3, 5 คงจะไม่กู้หนี้ใหม่ในอนาคต ส่วนชวานารายที่ 1, 2 และ 4 ยังคงกู้หนี้เพิ่มเพื่อนำมาลงทุนในอาชีพ และเก็บไว้เป็นทุนสำรองยามฉุกเฉินต่อไป

5. การวิเคราะห์เงื่อนไขและปัจจัยที่มีต่อความสำเร็จตามแนวทางต่าง ๆ

5.1 แนวทางการจัดการหนี้สินทั้ง 3 แนวทางมีข้อค้นพบดังนี้

แนวทางที่ 1 การลดรายจ่าย แม้ชวานาทั้ง 5 ราย จะมีความตั้งใจและได้ตัดรายจ่ายที่ไม่จำเป็นออกไปเกือบหมดแล้ว ยังลดรายจ่ายลงได้ไม่มากพอที่จะนำเงินที่ประหยัดได้มาสะสมเพื่อลดภาระหนี้สิน ทั้งนี้ เพราะรายจ่ายที่สามารถลดได้ คือรายจ่ายด้านอุปโภคบริโภค แต่รายจ่ายที่สำคัญคือ รายจ่ายที่เกี่ยวข้องกับการผลิตยังคงอยู่ เช่น ค่าเมล็ดพันธุ์ ค่าปุ๋ย ค่ายา ค่าแรงงานจ้าง ค่าน้ำมันเพื่อวิดน้ำเข้านา

ปัจจัยที่มีผลต่อความสำเร็จของแนวทางนี้ คือ การจดบัญชีรายรับ - รายจ่าย ทำให้ชาวนามีความตระหนัก และระมัดระวังในการใช้จ่าย “ตอนนี้จะซื้ออะไรแต่ละอย่างจะคิดแล้วคิดอีก” (Thacheen et al., 2021, p. 102) และความร่วมมือของสมาชิกในครัวเรือน

แนวทางที่ 2 การเพิ่มรายได้ ปัจจัยที่มีผลต่อความสำเร็จของแนวทางนี้ คือ สักยภาพของชาวนามิในด้านการค้าขาย และการทำอาชีพเสริมต่าง ๆ รวมทั้งการใช้เทคโนโลยีสารสนเทศมาช่วยในด้านการตลาด โดยที่ชาวนายที่ 1 (นางลำดวน) สามารถทำได้ดีมาก แต่ชาวนายอื่น ๆ ยังขาดทักษะในด้านนี้ โดยเฉพาะชาวนามิที่มีอายุมัก ที่อาจมีอุปสรรคในการเข้าถึงเทคโนโลยีใหม่ ๆ

แนวทางที่ 3 การรวมหนี้ มีชาวนามิในโครงการ 3 รายที่เลือกแนวทางนี้ เป็นการรวมหนี้เพื่อปลดหนี้ที่เร่งด่วนบางส่วน การรวมหนี้มีผลคือทำให้ชาวนามิมีความชัดเจนว่าจะใช้หนี้วันไหน จำนวนเท่าไร มีเงินเหลือหมุนเวียนในบ้านเพราะชำระเพียงแหล่งเดียว แต่การรวมหนี้ไม่มีผลต่อการลดภาระจำนวนหนี้แต่อย่างไร

5.2 การทำบัญชีครัวเรือนเป็นเรื่องที่สำคัญมาก เพราะช่วยให้ชาวนามิเกิดความตระหนัก (awareness) ในภาวะหนี้สินของตนเอง เข้าใจจุดอ่อนจุดแข็ง เข้าใจจำนวนหนี้สิน และความเสียหายหากไม่สามารถชำระหนี้ได้ทันกำหนดเวลา ในระยะแรกของการปฏิบัติการวิจัยเกิดสถานการณ์การระบาดของโรคไวรัส COVID 19 ทำให้ไม่มีรายรับ มีแต่รายจ่าย ชาวบ้านรู้สึกเสียกำลังใจ จึงไม่ยอมจดบันทึกรายรับ-รายจ่าย ต่อเมื่อนักวิจัยสามารถเข้าพื้นที่ได้ จึงได้ให้กำลังใจให้ชาวบ้านกลับมาจดบันทึกใหม่

5.3 งานวิจัยพบว่า การขาดความรู้ด้านการเงิน ทำให้ชาวนามิไม่สามารถวางแผนด้านการลดหนี้สินได้ บางรายไม่เคยเห็นสัญญาเงินกู้ ไม่รู้จำนวนเงินต้น ดอกเบี้ย กำหนดเวลาและจำนวนงวดที่ต้องชำระ มีเพียง 1 รายเท่านั้นที่สามารถคิดดอกเบี้ยได้ด้วยตนเอง ชาวนายที่ 3 (นางประไพ) เคยต้องชำระค่าดอกเบี้ยผิฉินัดชำระเพิ่มอีก 100,000 บาท หลังจากทีโครงการวิจัยได้ให้ความรู้เรื่องการเงินแก่ชาวนามิแล้ว ชาวนามิมีความเข้าใจและมีความมั่นใจมากขึ้นในการวางแผนจัดการหนี้สินของตนเอง

5.4 ปัจจัยจากตัวชวานา การสนับสนุนจากครอบครัวและชุมชน ชวานาทั้งหมดมีความมุ่งมั่น ตั้งใจจะแก้ปัญหานี้สินให้จบไปในรุ่นของตัว เพื่อไม่ให้ภาระหนี้สินส่งต่อถึงรุ่นลูกหลาน ชวานาทั้งหมดเป็นเครือญาติกันทุกคนช่วยเหลือกัน ให้กำลังใจกัน เรียนรู้ซึ่งกันและกัน ผู้รู้เรื่องการทำปุ๋ยอินทรีย์ ฮอร์โมน น้ำยาซักล้างที่ใช้ในครัวเรือน ฯลฯ ก็จะแนะนำกันต่อ ๆ มา รวมทั้งแนะนำอาชีพเสริมใหม่ ๆ เช่น การทำกระถางต้นไม้ การปลูกพืชผักขาย ชวานาทั้ง 5 ราย ให้ความร่วมมือกับกิจกรรมของชุมชนเป็นอย่างดี

5.5 ปัจจัยจากตัวนักวิจัย ที่คอยติดตามให้กำลังใจ ช่วยพาไปแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับชุมชนอื่น ๆ รวมทั้งแนะนำการปลูกตะไคร้เพิ่มเติม ช่วยซื้อและจำหน่ายสินค้าที่ชาวบ้านผลิต เพื่อให้มีรายได้เสริม ชวานาบางรายกล่าวว่า อยากจะลาออกจากโครงการแต่แรงใจนักวิจัย “เขาคอยถาม คอยห่วงใย จะทิ้งก็เกรงใจเขา” และเมื่อสามารถลดหนี้ได้สำเร็จ ชวานาได้ขอบคุณนักวิจัยที่ช่วยให้เขาได้ความมั่นใจกลับคืนมา นักวิจัยได้ใช้เวลากับงานวิจัยทั้ง 2 ระยะอย่างต่อเนื่องและจริงจัง โดยในโครงการระยะแรก นักวิจัยเข้าทำงานในชุมชน 20 ครั้งในระยะเวลา 1 ปี ส่วนในโครงการระยะที่ 2 นักวิจัยเข้าพื้นที่จำนวน 10 ครั้ง ๆ ละ 2 วัน โดยนักวิจัยพักค้างคืนที่บ้านชวานา ส่วนในช่วงเวลาที่เข้าพื้นที่ไม่ได้ เนื่องจากสถานการณ์การระบาดของโรคไวรัส COVID - 19 นักวิจัยใช้การติดต่อทั้งทางโทรศัพท์ และช่องทางออนไลน์ต่าง ๆ

5.6 กระบวนการกลุ่ม นักวิจัยใช้กระบวนการกลุ่ม ให้ชวานาแต่ละรายมาถ่ายทอดผลการดำเนินการของตนให้เพื่อนอีก 4 คน และทีมนักวิจัยรับฟังอย่างต่อเนื่อง ประมาณเดือนละ 1 ครั้ง ทำให้ทั้งกลุ่มเกิดการเรียนรู้ไปด้วยกัน ในระยะแรก ชวานาบางรายยังมีความอยที่ที่จะเปิดเผยจำนวนหนี้สินของตน รวมทั้งยังรู้สึกผิดว่าตนยังไม่ได้ทุ่มเทแก้ปัญหาอย่างเต็มที่ แต่ในที่สุดทั้งกลุ่มก็สามารถก้าวข้ามข้อจำกัด และเปิดใจเรียนรู้ซึ่งกันและกัน “เราฟังว่าเค้าทำอย่างนั้นอย่างนี้แล้วดี เราก็อามาทำบ้าง”

(Thacheen et al., 2021, p. 107)

อภิปรายผล

1. แนวทางการจัดการหนี้สินขบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการนี้สอดคล้องกับแนวทางการวิจัยของหลายโครงการ ที่ดำเนินการโดยมูลนิธิชีวิตไท ที่เน้นในเรื่อง

(1) การเพิ่มรายได้ โดยเน้นการทำงานหนัก ประหยัดคอดออม ทำอาชีพเสริมเพื่อหารายได้จากแหล่งอื่นมาเป็นต้นทุนสำหรับการผลิต (2) การลดรายจ่าย เน้นการปลูกพืชหลากหลาย ทำเกษตรผสมผสานเพื่อการบริโภคในครัวเรือน รวมทั้งมีตัวอย่างความสำเร็จ (Best practice) ของขบวนการจำนวน 7 ราย ที่สามารถชำระหนี้ได้ ซึ่งใช้หลักการเดียวกัน คือประหยัด คอดออม มุ่งมั่น ลดรายจ่าย แต่สิ่งที่แตกต่างจากงานวิจัยของผู้วิจัย คือ แนวทางทั้งหมดเน้นหนักให้เกษตรกรปรับวิธีการผลิต และการตลาดแบบใหม่ คือ การทำเกษตรอินทรีย์และขายผลผลิตออนไลน์ (Samranchit, 2020, p. 12) แต่งานวิจัยของผู้วิจัย เน้นให้ขบวนการปรับเปลี่ยนการใช้จ่ายตามบริบท ศักยภาพและความปรารถนาของแต่ละครัวเรือน โดยเกษตรอินทรีย์เป็นเพียงข้อเสนอหนึ่งให้ขบวนการทดลองปฏิบัติ เพื่อลดรายจ่ายต้นทุนการซื้อปุ๋ยและยาเคมี

2. การแก้ปัญหาหนี้สินควรแก้ที่ปัญหาโครงสร้างหรือปัญหาการจัดการ ผู้วิจัยเห็นว่า การแก้ปัญหาเชิงโครงสร้างมีความซับซ้อน เกี่ยวพันกับหลายปัจจัย และต้องใช้เวลา การแก้ปัญหาด้วยการจัดการสามารถทำได้ในระดับบุคคลและครัวเรือน เป็นการให้ความรู้สร้างภูมิคุ้มกันให้ขบวนการ และส่งเสริมหลักการพึ่งตนเองให้ขบวนการพัฒนาศักยภาพของตนเองอย่างเต็มที่ และสอดคล้องกับข้อเสนอของงานวิจัยจำนวนมากที่เห็นว่าขบวนการต้องการความรู้ด้านการจัดการทางการเงิน (financed literacy)

(Puapongsakorn et al., 2021, p. 184)

3. ทางออกของหนี้สินขบวนการ คือการเปลี่ยนมาทำเกษตรอินทรีย์ใช่หรือไม่ งานวิจัยในช่วง 5-10 ปี ที่ผ่านมา มีแนวโน้มเสนอให้แก้ปัญหาหนี้สินขบวนการ ด้วยการเปลี่ยนมาทำเกษตรอินทรีย์ เนื่องจากเกษตรอินทรีย์ จะช่วยลดต้นทุนการผลิตได้ถึงไร่ละ 2,000 บาท แต่เกษตรอินทรีย์ ก็มีปัญหาด้านการตลาด ด้านการขนส่ง และด้านผู้บริโภค เกษตรกรที่ไม่มีทรัพยากรและเครือข่ายด้านต่าง ๆ ดังกล่าวจะสามารถทำ

เกษตรอินทรีย์ได้ด้วยตนเองหรือไม่ และในกรณีวิกฤตจากภัยธรรมชาติ เช่น น้ำท่วม ฝนแล้ง ศัตรูพืช เกษตรอินทรีย์ก็อาจประสบภัยได้เช่นเดียวกัน เกษตรกรรายหนึ่งที่บ้านจังหวัดชัยนาทใช้เวลาพัฒนาการทำนาอินทรีย์ถึง 7 ปี (Samranchit, 2020, p. 67)

4. อนาคตของอาชีพชาวนาไทยจะมีครมามีลืบทอด ในเมื่อความยากลำบากของการทำนา ทำให้ชาวนายอมกู้หนี้เพื่อส่งลูกหลานให้ได้รับเรียนหนังสือสูง ๆ เพื่อจะได้ไม่ต้องมาทำนาให้ลำบากเหมือนรุ่นพ่อแม่ แต่ลูกหลานที่มีการศึกษาสูงเหล่านั้น ก็มักกลายเป็นลูกจ้างในส่วนราชการหรือบริษัทเอกชน ที่มีรายได้เพียงชนชั้นกลางระดับล่างในเมือง ไม่สามารถหารายได้มาค้ำจุนอาชีพชาวนาของพ่อแม่ได้ ชาวนาในโครงการวิจัยเล่าว่าในอนาคตเมื่อพ่อแม่เสียชีวิตแล้ว “ลูกหลานคงจะขายที่นาแล้วเอาเงินที่ได้มาแบ่งกัน อาชีพชาวนาก็คงจะจบแล้ว” ซึ่งจากข้อเท็จจริงขณะนี้คือ เกษตรกรไทยมีอายุเฉลี่ยถึง 56.40 ปี (National Statistical Office, 2019) หากไม่มีคนรุ่นต่อไปมาสืบทอดอาชีพชาวนา ที่นาเหล่านี้ก็คงตกอยู่ในมือนายทุนทั้งหมด และเราอาจมีปัญหามันคงทางอาหารในอนาคต

5. ความเข้าใจเรื่องระบบเศรษฐกิจของชาวนา

ผู้วิจัยมีข้อเสนอในประเด็นวิชาการเกี่ยวกับระบบเศรษฐกิจของชาวนา ดังนี้

5.1 ชาวนาไทยไม่ได้ทำอาชีพปลูกข้าวเพียงอย่างเดียว ในท่ามกลางวิกฤตการทำนาที่ขาดทุนต่อเนื่อง ชาวนาปรับตัวด้วยการใช้กลไกต่าง ๆ ของรัฐ มาพยุงและรักษาอาชีพชาวนาไว้ ซึ่งสอดคล้องกับข้อค้นพบของโครงการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทยว่า เศรษฐกิจไทยเป็นเศรษฐกิจ 2 ระบบ คือ ระบบทุนกับระบบชุมชน เศรษฐกิจชาวนาเป็นเศรษฐกิจชุมชนของเกษตรกรรายย่อย (Natsupha, 2003, pp. 14-16) หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ชาวนาได้พยายามรักษาระบบเศรษฐกิจครัวเรือนชาวนาด้วยการผันตัวไปสู่การปลูกพืชหลายชนิด และการประกอบอาชีพหลากหลายควบคู่กับการทำนา เช่น งานรับจ้าง งานการค้าและบริการ รวมทั้งการย้ายถิ่นของสมาชิกในครัวเรือน ซึ่ง ชส สันตสมบัติ เรียกว่า “ชาวนาผู้ยืดหยุ่น” (Santasombat, 2003, pp. 280-281) แต่ทั้งหมดนี้ ชาวนาไม่ได้ต้องการเปลี่ยนแปลงตัวเองเข้าสู่ระบบทุน การกู้หนี้เป็นส่วน

ที่ขายออกไปจากกิจกรรมอื่น ๆ ของชวานา เพื่อรักษาอาชีพชวานาไว้ ชวานาบางคน ยังใช้กลไกรัฐที่ให้การเยียวยาชวานาในกรณีประสบภัยพิบัติและวิกฤตต่าง ๆ ด้วยการ ทำนาหรือเช่านาเพิ่มเติม ชวานาจึงยังไม่มีความคิดเลิกกู้หนี้ เพราะต้องการรักษา สถานภาพ “ลูกหนี้ชั้นดี” ของสถาบันการเงินต่าง ๆ ไว้เป็นแหล่งเงินสำรองฉุกเฉิน มี เพียงชวานาสูงอายุเท่านั้นที่ไม่คิดจะกู้หนี้เพิ่ม เพราะไม่อยากส่งต่อภาระหนี้ให้บุตร หลาน

5.2 การกู้หนี้ยืมสิน เป็นวิธีการที่ชวานาปรับตัวด้วยแนวความคิดความยืดหยุ่น (resilience) เพื่อรับการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตที่พึ่งพิงทุนและเทคโนโลยีการเกษตร ชวานาไม่มีเงินออมเพื่อการลงทุน มากกว่าร้อยละ 80 อาศัยการกู้เงินมาลงทุนทำนา (Sukkomneid, 2012, p. 175) ดังนั้น การกู้เงินจึงน่าจะเป็นวิถีชีวิตแนวใหม่ (new normal) ของการทำนา การกู้ยืมเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับชวานาแม้นโยบายการให้ความ ช่วยเหลือด้านการเงิน เช่น นโยบายเงินกู้ต่าง ๆ ทั้งจากธนาคารเพื่อการเกษตรและ สหกรณ์การเกษตร ธนาคารพาณิชย์ กองทุนหมู่บ้าน กองทุนสวัสดิการต่าง ๆ จะถูก มองว่าเป็นสาเหตุของการก่อหนี้ ที่มากเกินไปของชวานา แต่การคงความช่วยเหลือทาง การเงินจากสถาบันต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นผลดีต่อชวานามากกว่าผลเสียหรือเป็นมิตรมากกว่า เป็นศัตรู เพราะชวานายังคงต้องการกู้ยืมในยามเผชิญวิกฤตต่าง ๆ จากสถาบันเหล่านี้ มากกว่าการไปกู้ยืมเงินนอกระบบ ซึ่งมีดอกเบี้ยสูงกว่ามาก รวมทั้งความช่วยเหลือด้าน สวัสดิการจากรัฐ เช่น เบี้ยยังชีพผู้สูงอายุ ผู้พิการ ฯลฯ ช่วยแบ่งเบาภาระค่าใช้จ่ายใน ชีวิตประจำวันได้เช่นกัน

5.3 ชวานาต้องการนโยบายด้านสวัสดิการ (welfare) และ โครงข่ายความ มั่นคงทางสังคม (social safety net) มากกว่านโยบายการช่วยเหลือทางการเงินที่เป็นอยู่ เพราะชีวิตชวานามีความเปราะบางมากทั้งด้านชีวิตและด้านอาชีพ แนวทางการ แก้ไขปัญหาหนี้สินชวานาที่งานวิจัยนี้ได้ทำการทดลองเชิงปฏิบัติการ พบข้อจำกัดอยู่ หลายประการ โดยเฉพาะประเด็นอายุที่สูงขึ้นของชวานา ทำให้โอกาสของการพัฒนา ไปสู่ทักษะใหม่ ๆ ที่ใช้เทคโนโลยีสารสนเทศทำได้จำกัด

ข้อเสนอแนะ

1. เชนนโยบาย

1.1 การทำบัญชีครัวเรือน เป็นวิธีการที่มีประสิทธิภาพมากในการสร้างความตระหนักรู้ (awareness) แก่ชาวณาในเรื่องค่าใช้จ่ายในครัวเรือน ควรส่งเสริมให้ทุกชุมชนจัดทำบัญชีครัวเรือนให้ทั่วถึง และใช้ประโยชน์จากบัญชีครัวเรือนอย่างเต็มที่รวมทั้งการให้ความรู้ด้านการเงินในการคิดดอกเบี้ยเงินกู้ให้ได้

1.2 ควรมีการกำหนดนโยบายเรื่องอนาคตของเกษตรกรรมไทยว่าจะรักษาและสืบทอดอาชีพชาวณาให้คงอยู่ต่อไปได้อย่างไร โดยเฉพาะการจูงใจให้ลูกหลานชาวณา หรือคนหนุ่มสาว หันมาสนใจอาชีพนี้ให้มากขึ้น ด้วยการให้สวัสดิการและสิทธิพิเศษเพิ่มเติม

1.3 ควรปรับแนวคิดและบทบาทของสถาบันการเงินต่าง ๆ ของรัฐให้สามารถให้ความเป็นธรรม และช่วยเหลือชาวณาได้อย่างแท้จริง โดยพิจารณาชาวณาในฐานะบุคคลประเภทที่แตกต่างจากผู้กู้ในระบบทุนอื่น ๆ

2. เชนการวิจัย

2.1 เนื่องจากกลุ่มชาวณาที่ศึกษาไม่ใช่ชาวณาจน จึงอาจมีบริบทและสัคยภาพกลุ่มที่แตกต่างจากชาวณาในกลุ่มอื่น จึงควรมีการศึกษาเรื่องนี้สินชาวณาให้ครอบคลุมชาวณาทุกกลุ่มทั้งชาวณารวย ชาวณาจน เพื่อให้สามารถจัดการปัญหาหนี้สินชาวณาได้เหมาะสมกับเงื่อนไขและสัคยภาพของแต่ละกลุ่ม

2.2 เนื่องจากจำนวนผู้หญิงที่เป็นหัวหน้าครัวเรือนมีแนวโน้มสูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง จึงควรมีการศึกษาบทบาทของผู้หญิงที่เป็นหัวหน้าครัวเรือน ในการจัดการหนี้สินของครัวเรือน เพื่อให้สามารถส่งเสริมสนับสนุนให้ผู้หญิงสามารถแก้ปัญหาหนี้สินครัวเรือนได้ดียิ่งขึ้น

2.3 ควรส่งเสริมการวิจัยเชิงปฏิบัติการระหว่างนักวิจัยในสถาบันการศึกษา กับชาวณาในพื้นที่ให้มากขึ้น เพื่อให้ปัญหาชนและชาวณาไม่เหินห่างจากกัน และทำให้งานวิจัยเชิงวิชาการยืนอยู่บนฐานที่เป็นจริงของพื้นที่ยิ่งขึ้น

References

- Boonyang, K. (2020). *Death knot: The state and farmer's suicide*. Bangkok: Thammasat University. [in Thai]
- Chawanot, C. (2021). *Appropriate loans and financial services to solve farmer debt*. In Pongthip S. (ed.), *Deciphering the farmer's debt case*. Bangkok: Local Act. [in Thai]
- Kusantia, A., & Phophonprom, P. (2018). *Peasant crisis, agricultural structural crisis*. In Pongthip S. (Ed.), *Farmers and changes*. Bangkok: Local Act. [in Thai]
- Natsupha, C. (2003). *Statement of the Thai village community economic research project series*. Bangkok: The Thailand Research Fund. [in Thai]
- National Statistical Office. (2019). *Agricultural famer household debt 2019*. <http://www.nso.go.th> [in Thai]
- Ouiyanon, P. (2003). *Central village community economy*. Bangkok: Wtteethut Institute. [in Thai]
- Puapongsakorn, N., Hengtrakul, J., Anuchitworawongwan, C., Intharitik, C., Arayapong, A., Chantasiripong, U., Suwanditthakun, P., Puntakua, K., Srianan, N., Nanta, M., & Gremi, M. (2015). *The study of farmer debt and improvement guidelines fund operations in the supervision of the Ministry of Agriculture and Cooperatives*. Bangkok: Thailand Development Research Institute. [in Thai]
- Samranchit, P. (2013). *Cheevit Prim Nan*. Bangkok: Local Act. [in Thai]
- _____. (2018). *Adaptation of Thai farmers*. Bangkok: Local Act. [in Thai]
- _____. (2020). *Deciphering the farmer's debt case*. Bangkok: Local Act. [in Thai]

- Santasombat, Y. (2003). *Dynamics and resilience of peasant society: Northern community economy and adjusting the paradigm on communities in third world countries*. Chiang Mai: Chiang Mai University. [in Thai]
- Sukkomneid, D. (2012). *Policies and mechanisms for resolving farmer debt*. In Pongthip S. (Ed.), *Farmers and changes*. Bangkok: Local Act. [in Thai]
- Thacheen, T., Chaisuparakul, S., Tongchure, S., & Chaimangkhal, T. (2020). *The sustainable approaches to reduce debt by community participation process of baan na chai chai nat province*. Bangkok: Chandrakasem Rajabhat University. [in Thai]
- Thacheen, T., Chaisuparakul, S., & Tongchure, S. (2021). *The sustainable approaches to reduce debt by community Participation process of baan don saak chai nat province (phase 2)* Bangkok: Chandrakasem Rajabhat University. [in Thai]
- The Office of Farmer's Reconstruction and Development Fund. (2019). *Farmer's reconstruction and development fund act*. <http://www.parliament.go.th> [in Thai]
- Yaimuang, S., Hwangsaajachokh, W., Mitprasart, M., & Yangyuen, K. (2018). *Farmers and changes*. Bangkok: Thailand Development Research Institute. [in Thai]

Authors

Asst. Prof. Dr.Piyaporn Thacheen

Assoc. Prof. Dr.Sumalee Chaisuparakul

Asst. Prof. Dr.Siros Tongchure

39/1 Chandrakasem Rajabhat University, Chandrakasem, Jatujak, Bangkok

Tel.: 089-6693-954 E-mail: piyaporn.ta@chandra.ac.th